

Sociale integratie als wijkend perspectief

Pleidooi voor een atonale benadering
van de sociale professie

Lectorale rede
Sabrina Keinemans

Zuyd
Onderzoek

ZU
YD

Sociale integratie als wijkend perspectief

Pleidooi voor een atonale benadering
van de sociale professie

Sabrina Keinemans

Inaugurele rede verschenen bij de aanvaarding van het ambt van
lector Sociale Integratie bij Zuyd Hogeschool in 2020.

Inhoud

Inleiding	4
Eerste luik: Toonsoort	6
Grondtoon	8
Boventonen	9
Tweede luik: Dissonant	12
Sociale integratie als onhaalbaar ideaal	14
Sociale integratie als opgelegd ideaal	20
Sociale integratie als wijkend perspectief	22
Derde luik: Een atonaal onderzoeksprogramma	26
Over leven	27
Samen-leven	29
Professioneel actorschap	30
Klein kijken	32
Dankwoord	36
Bibliografie	38

Man en draak, Oscar Vigeland

Photo credits: Teri Jacobs/Gatsbyeffect.com

CC BY-SA 3.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>

Inleiding

Geachte lezers,

Voordat ik in 1998 mijn eerste schreden richting een academische loopbaan zette, droomde ik ervan een succesvol musicus te worden. Mijn muzikale carrière begon, zoals die van vele Nederlandse jongens en meisjes op het platteland, als trompettist in de lokale fanfare. Muziekfanaat als ik was bezocht ik regelmatig concerten, vaak samen met mijn vader en opa, die ook wel van 'een mooi stukske muziek' hielden, zoals wij dat in ons dorp plachten te zeggen. Een van die concerten kan ik me nog haarfijn voor de geest halen. Ik zal de naam van het ensemble dat die dag optrad niet noemen, maar hun repertoire bestond voornamelijk uit atonale composities. Wat dat betekende wist ik toen nog niet, maar later leerde ik dat atonale muziek geen tooncentrum als basis heeft en daardoor geen duidelijk structurend element heeft. Er is geen overheersing van bepaalde tonen boven andere en alle gebruikte tonen zijn gelijkwaardig in de compositie. Voor de luisteraar is er daardoor weinig 'houvast' in de muziek en ze verloopt onvoorspelbaar.

In mijn herinnering bevroren zowel mijn vader als ik in onze stoel toen het ensemble begon te musiceren, om de rest van de uitvoering alleen nog maar verschrikt voor ons uit te kijken. Op de terugweg in de auto wisten we: dit was geen muziek.

Vandaag wil ik het uiteraard niet over muziek hebben, en gebruik ik deze slechts als metafoor. Als lectoraat Sociale Integratie houden wij ons bezig met samenlevingsvraagstukken, en vooral met de taaie en ingewikkelde kwesties die met samen leven gepaard gaan: het gaat ons om gezinnen die permanent een tekort hebben aan materiële hulpbronnen in een context waarin de *instagrammable* plaatjes van overvloed je om de oren vliegen; om jongeren die een steunend gezin ontberen en die niet alleen steeds opnieuw op zoek moeten naar een dak boven het hoofd of een veilige plek onder dat dak, maar die daarbij voortdurend moeten vechten voor liefde en erkenning; om mensen met een verstandelijke beperking of psychiatrische problematiek waarvan de overheid zegt dat we ze in onze

buurten moeten verwelkomen, maar die daar wel zeer onwelkome overlast en daarmee onwelkome reacties met zich meebrengen.

Wat ik in deze rede wil gaan betogen, is dat de manier waarop wij in het sociaal domein naar dergelijke taaie samenlevingskwesties kijken een specifieke tonaliteit heeft. Een harmonieuze tonaliteit waarin sociale integratie als wenkend perspectief wordt voorgeschoteld voor burgers die met voornoemde kwesties moeten leven. Vandaag wil ik de toonsoort waarin we musiceren benoemen, en er vraagt tekenen bij plaatsen. Net als in atonale muziek wil ik daarmee ruimte creëren om zonder vooraf gedefinieerd houvast ons werkkterrein te betreden. Ik denk dat dat nodig is, om uiteindelijk als sociale professionals echt van betekenis te kunnen zijn voor de mensen tot wie we ons wenden.

Mijn verhaal is opgebouwd als een drieluik. Het eerste luik gaat in op de tonaliteit die hoorbaar is in het sociaal domein en de sociale professie ten aanzien van de taaie kwesties waar wij ons als lectoraat over buigen. Een tonaliteit waarin sociale integratie en verwante begrippen als cohesie en inclusie leidend zijn, en een specifieke betekenis hebben gekregen. Het tweede luik betoogt dat we er goed aan doen om deze tonaliteit te temperen. Op grond van twee hoofdargumenten leg ik uit waarom burgers er niet mee geholpen zijn wanneer sociale integratie als wenkend ideaal voor samen leven wordt voorgesteld. In dit deel wordt daarmee ook uitgelegd wat bedoeld wordt met de titel van deze rede: sociale integratie als *wijkend* perspectief. In het derde deel van de rede tenslotte zal ik uitleggen hoe wij dan in praktijk willen gaan 'wijken' en hoe we dat vormgeven in ons onderzoeksprogramma.

Eerste luik: Toonsoort

'Het obsessieve is voor deze maatschappij de dialoog, de communicatie, de participatie, de integratie, de coherentie.'

Henri Lefebvre, 1969, geciteerd in Schinkel, 2007, p. 21

"Integratie en participatie

Of het nu jeugd, ouderen, minderheden of gehandicapten betreft: het parool is dat eenieder die zichzelf (tijdelijk) niet meer kan redden zoveel mogelijk in de thuissituatie moet worden geholpen. Als dat niet kan dan moet de hulp zo dicht mogelijk in de buurt van de thuisomgeving worden geboden, zo licht mogelijk zijn en zo kort duren als verantwoord is. In ieder geval moet het hulp op maat zijn. [...] Maar zoals gezegd is doelgroepenbeleid meer dan zorgbeleid. Begrippen als integratie en normalisatie van gehandicapten in de gewone maatschappij, het streven tot het langer zelfstandig thuis wonen van bejaarden en zelfstandig worden van jeugdigen hebben immers ook te maken met zaken als werkgelegenheid voor die groepen, aangepaste huisvesting en een aangepaste woonomgeving, toegankelijkheid van gebouwen en openbaar vervoer, mogelijkheden tot educatieve en culturele participatie. De gedachten over zelfstandigheid, integratie en participatie zullen door de relevante beleidssectoren serieus moeten worden genomen, opdat een groter beroep op duurdere en specialistische hulpverlening wordt voorkomen."

(Tweede kamer, nota Sociale Vernieuwing 1989-1990)

Het sociaal domein ondergaat al enkele jaren een transitie en transformatie. Kort samengevat refereert de transitie aan 'de verhuizing van de verzorgingsstaat naar de gemeenten' (Bredewold, Duyvendak, Kampen, Tonkens, & Verplanke, 2018), waarbij de gemeenten verantwoordelijk werden voor de uitvoering van de Participatiewet, de nieuwe Wmo en de Jeugdwet. Deze transitie gaat gepaard met een transformatie van het sociaal domein, die in de troonrede van 2013 werd bestempeld als een overgang van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving. Doorgaans wordt onderscheid gemaakt tussen twee achterliggende motivaties voor deze transitie en transformatie, te weten een beheersmatige en een ideologische. De overheveling van verantwoordelijkheden van het rijk naar gemeenten ging gepaard met kleinere budgetten, maar ook werd gesuggereerd dat de verantwoordelijkheid voor zorg en welzijn niet bij het rijk, maar meer bij de burger moest komen te liggen. Pas wanneer deze niet in staat is om voor zichzelf te zorgen, komt professionele zorg in beeld. Beleidsimperatieven als 'meedoen', 'zelfredzaamheid vergroten', 'zorg dicht bij huis organiseren' worden in het sociaal domein dan ook naadloos gekoppeld aan deze ingrijpende transformaties van 2015. Bovenstaand fragment lijkt dan ook verrassend actueel, maar dateert al van het vergaderjaar 1989-1990. Het illustreert dat de transformaties van 2015 slechts het sluitstuk vormden van een beweging die al in de vroege jaren tachtig werd ingezet: de jaren waarin de overheidsuitgaven dusdanig onbeheersbaar leken te worden dat ingrijpen in het zorg- en welzijnsdomein onvermijdelijk leek

(Engbersen, Bakker, & Hemerijck, 1994). Zoals anderen reeds voor mij constateerden (bijvoorbeeld Kwekkeboom, 2010; Potting, 2016) is het verleggen van verantwoordelijkheden van overheid naar burger dus niet nieuw. Dat dit grote gevolgen heeft gehad voor de organisatie van het sociaal domein en de onderlinge verhoudingen tussen overheden, welzijnsorganisaties en burgers is inmiddels ook gevoelig bekend. Daar wil ik in deze rede dus niet verder bij stil staan. Wat mij echter vooral opviel in bovenstaande citaat is het gebruik van de bekende termen: hulp dicht bij huis, zelfredzaamheid, normaliseren in de gewone maatschappij, zelfstandigheid, integratie en participatie. Termen die zo uit een nota uit 2020 hadden kunnen komen... Er wordt dus al gedurende langere tijd een stabiel vocabulaire gehanteerd om over de samenleving en haar sociale vraagstukken te spreken en blijkbaar is er ook na 30 jaar nog steeds een groot vertrouwen in de relevantie van deze termen. Er kan, met andere woorden, gesproken worden van een grondtoon in sociaal beleid en de sociale professie.

Grondtoon

De vraag is uiteraard wat voor grondtoon dat dan is. Kenmerkend voor de wijze waarop in sociaal beleid over samenleven en integratie wordt gesproken en geschreven, is dat er met name wordt gesproken in termen van delen en gehelen. In de zomer van 2019 ben ik de rijksarchieven ingedoken en heb deze met behulp van de termen integratie en sociale integratie doorzocht. Dat resulteerde in grote aantallen documenten, die ik niet systematisch analyseerde, maar waarin ik wel zocht naar aanwijzingen voor definities of afbakeningen van integratie. Heldere definities vond ik zelden, maar wel vergezichten en verwijzingen naar een globaal beeld van integratie. Bijvoorbeeld in het citaat dat ik zojuist liet zien (p. 7), wanneer gesproken wordt over gehandicapten die moeten integreren en normaliseren richting de gewone maatschappij. Hiermee wordt het beeld opgeroepen van een 'gewone' maatschappij, waar mensen met een beperking blijkbaar buiten staan waardoor (of wellicht zelfs omdat) ze niet 'genormaliseerd' zijn. Het afwijken en buiten de boot vallen wordt dus ook als een negatief verschijnsel geïnterpreteerd. Ook in recentere teksten zijn dergelijke aanwijzingen voor het denken in termen van delen en gehelen te vinden. Zo wordt bijvoorbeeld in een kamerbrief over het onderwerp integratie van 23 jaar later gesteld 'Onze samenleving kan alleen functioneren als iedereen die hier langere tijd is, meedoet en de basisprincipes van de samenleving deelt' (MinSZW, 2013). In de brief wordt wederom het beeld geschetst van een samenleving die weliswaar pluriform is, maar waarin de leden ook basisprincipes delen en 'meedoen'. Desintegratie, en 'niet geïntegreerd zijn' worden daarbij wederom problematisch gevonden. Niet alleen voor de individuele burgers, maar ook voor de samenleving als geheel. Zo wordt in dezelfde nota gesteld dat 'Nederland meer is dan de som van alle burgers'.

Dit beeld van een samenleving als een geheel waar individuele leden onderdeel van uitmaken, en door ieders lidmaatschap meer is dan de som der delen, wordt door de socioloog Willem Schinkel organistisch genoemd (Schinkel, 2007). In deze organistische visie wordt de samenleving voorgespiegeld als een sociaal *lichaam*, waarvan de onderlinge onderdelen al dan niet goed op elkaar kunnen zijn afgestemd, en daarmee al dan niet geïntegreerd zijn. Een gebrekkige integratie is daarbij niet alleen een probleem voor individuen, maar vooral ook voor de samenleving als geheel, en dus voor ons allen. Schinkel beschrijft hoe deze organistische benadering van de samenleving al eeuwenlang dominant is in het denken van sociologen en politicologen, van Plato tot Durkheim tot Parsons. Bovendien is het een licht idealistische benadering, omdat het waardering toekent aan eenheid en stabiliteit (de integratie) van het geheel. Integratie wordt daarmee verondersteld voorwaarde te zijn voor het goed leven en goed samen leven van burgers.

Dit uitgangspunt is duidelijk te herkennen in de voornoemde beleidsnotities over sociale integratie en de citaten die ik daaruit aanhaalde, maar ook in het sociaal domein en de sociale professie. In het nieuwe landelijk opleidingsprofiel voor de sociaal werker bijvoorbeeld, worden sociaal functioneren en sociale kwaliteit als twee kernconcepten van het sociaal werk neergezet (Sectoraal Adviescollege Hogere Sociale Studies, 2017). Met name sociale kwaliteit wordt daarbij verbonden aan participatie in een organistisch samenlevingsverband. Zo beschrijft de commissie Boutellier in haar advies *Meer van waarde* het begrip 'sociale kwaliteit' als de resultante van sociale samenhang, inclusiviteit en participatie van burgers (Verkenningcommissie Hoger Sociaal Agogisch Onderwijs) en collega Lisbeth Verharen merkt op dat sociale kwaliteit 'onlosmakelijk verbonden is met de participatiesamenleving: een samenleving waarin mensen naar vermogen mee willen, mogen, kunnen en moeten doen' (Verharen, 2017, p.10). Ook hier weer lijkt het ideaal dat van een cohesief geheel, waar ieder lid van uitmaakt, voor eigen welzijn, maar ook omdat we daarmee als geheel beter af zijn. Integratie is daarmee dus niet vrijblijvend, integratie moet...

Boventonen

De grondtoon ten aanzien van integratie is er dus een van geheel en delen, waarbij verwacht wordt dat iedere burger meedoet aan de individuen overstijgende gemeenschap. Interessant en relevant is natuurlijk de vraag hoe dat 'meedoen' er dan precies uitziet. De voornoemde voorbeelden verraden al dat dat heel divers kan zijn. Er zijn namelijk nogal wat burgers die niet helemaal optimaal meedoen. We zagen in het voornoemde citaat burgers met een beperking genoemd worden, ouderen, maar in mijn eigen *search* in beleidsdocumenten kwam ik vooral ook etnisch-culturele minderheden tegen, evenals mensen die in armoede leven of werkloos zijn. Steeds blijft daarbij de grondtoon gelijk: deze

groepen dienen (al dan niet opnieuw) aangehaakt te worden en mee te doen. Maar afhankelijk van doelgroep en context wisselt wel het timbre en blijkt dat dit meedoen mogelijk is op diverse terreinen en dat er diverse sferen of domeinen van integratie zijn. Daarin worden doorgaans de volgende dimensies onderscheiden (Hoff & Vrooman, 2011; Centraal Bureau voor de Statistiek, 2018):

- Sociale participatie
- Normatieve integratie
- Toegang tot sociale grondrechten
- Materiële deprivatie

De diverse dimensies kunnen aan elkaar gerelateerd worden. Zo is het bijvoorbeeld moeilijk om een stabiel inkomen te verwerven, wanneer iemand toegang tot sociale grondrechten wordt ontzegd, en is het zonder dat inkomen vaak moeilijker om deel te nemen aan sociale activiteiten en netwerken. Het SCP spreekt dan ook pas van sociale uitsluiting wanneer mensen op twee of meer van deze dimensies uitgesloten zijn van participatie.

In de probleemdefinitie en gezochte oplossingen voor uitsluiting en gebrekkige integratie, wordt echter niet zelden een nadruk op een van de dimensies gelegd. Het meest welbekende voorbeeld hiervan is de benadering van etnisch-culturele minderheden. Zo betoogt Engbersen, (2009) en eerder al Duyvendak & Rijkschroeff (2004) dat in het minderhedenbeleid de afgelopen decennia steeds een andere dimensie van integratie centraal heeft gestaan. In de jaren zeventig betrof dat met name de expressieve dimensie van integratie waarin de nadruk werd gelegd op behoud van cultuur en identiteit. Dit was ingegeven door de veronderstelling dat arbeidsmigranten op den duur weer terug zouden keren naar het land van herkomst. Het minderhedenbeleid was dus niet zozeer op integratie gericht, als wel op het mogelijk maken van een soepele terugkeer. In de jaren negentig, toen het besef doordrong dat deze terugkeer niet zou plaatsvinden, werd met name nadruk gelegd op functionele integratie, waarbij 'meedoen' dus met name deelname aan scholing en arbeid betrof. De laatste fase, vanaf de millenniumwisseling legt daarentegen nadruk op de integratie van migranten in de Nederlandse cultuur (Duyvendak & Rijkschroeff, 2004). Vanaf dat moment wordt in het minderhedenbeleid de Nederlandse identiteit en Nederlandse kernwaarden opgevoerd als iets dat migranten zouden moeten 'verinnerlijken' (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2013). Overigens worden deze diverse sferen van integratie niet afzonderlijk van elkaar geproblematiseerd: zo blijft er ook in de laatste decennia wel degelijk aandacht voor de integratie van migranten in arbeidsmarkt en scholing. Wel zien we dat een specifiek thema de boventoon voert en daarmee het timbre van het beleid bepaalt.

Dit is niet alleen het geval voor minderheden, maar we zien dit ook bij andere vraagstukken en doelgroepen. Het armoedevraagstuk bijvoorbeeld, wordt eveneens gedefinieerd in termen van integratie en participatie. Zo wordt in Europa, naarmate verzorgingsstaten zich ontwikkelden en het welvaartsniveau steeg, armoede in relatieve termen gedefinieerd. Armoede is dan niet langer de mate waarin mensen in hun bestaan worden bedreigd, maar de mate waarin ze dingen kunnen kopen en doen die in onze samenleving aanvaardbaar wordt gedacht (Washington, Paylor, & Harris, 2000; Engbersen, Vrooman, & Snel, 2000). Armoede wordt daarmee meer en meer een participatieprobleem, waarbij een gebrek aan financiële en materiële hulpbronnen in combinatie met specifieke leefomstandigheden tot sociale uitsluiting kan leiden. En ook hier zien we in het antwoord op het armoedevraagstuk het discours van kleur verschieten, waarbij steeds meer de nadruk komt te liggen op de functionele dimensie van integratie (Levitas, 1996)¹. Het stimuleren van participatie in educatie en scholing worden in dit geval de voornaamste middelen om armoede en sociale uitsluiting te voorkomen. Daarmee vindt in feite vaak een vereenvoudiging van de werkelijkheid plaats: de aanpak van een complex en meerdimensionaal vraagstuk zoals armoede wordt dan immers gereduceerd tot een enkele dimensie.

Er zijn meer voorbeelden te geven, maar het punt dat ik wil maken is hiermee voldoende duidelijk geïllustreerd. De taaie kwesties van het samen leven, worden overwegend als een integratie- en participatieprobleem gedefinieerd. De grondtoon daarvan is dat individuele leden deel moeten uitmaken van het geheel, mee moeten doen en hun bijdrage moeten leveren aan het geheel, maar afhankelijk van de doelgroep en maatschappelijk discours krijgt de gezochte oplossingsrichting steeds net een iets ander timbre, een ander klankkleur (Schinkel, 2007) waarmee een vorm van reductionisme plaatsvindt omdat steeds slechts een aspect van het betreffende vraagstuk in de oplossingsrichting wordt betrokken.

De vraag die ik op wil werpen is of deze benadering wel recht doet aan de kwesties waar we voor staan. Is integratie en participatie wel het wenkend ideaal voor die burgers die in de marges van de samenleving verkeren? Vormt dat wel een antwoord op de complexiteit van de kwesties waar het samen leven mee gepaard gaat?

¹ Overigens zijn er wel degelijk ook bredere visies op het armoedevraagstuk te vinden. Boone, Roets, & Roose (2019) analyseren armoede bijvoorbeeld ook expliciet als participatievraagstuk, maar wel met een ander accent dan hier bedoeld: het gaat dan niet alleen om participatie in maatschappelijke sferen, maar om het onvermogen van mensen die in armoede leven, om politieke en sociale rechten te verwezenlijken. Ze ontberen daarmee de stem om het armoedevraagstuk mee te kunnen analyseren. In het maatschappelijke debat over armoede lijkt dit echter nauwelijks een rol van betekenis te spelen.

Tweede luik

Dissonant

'Dat is nu wat het woord emancipatie betekent: het vervagen van de grens tussen degenen die handelen en degenen die kijken, tussen individuen en de leden van een collectief lichaam.'

Jacques Rancière, 2015, p. 24-25

In september 2019 werd de documentaire *De schuldenmachine* van documentairemaker Camiel Swart uitgezonden op NPO3². We zien in de documentaire hoe jongeren met schulden geconfronteerd worden met incassobureaus die van het innen van schulden een verdienmodel hebben gemaakt. Bij de jongeren die in de documentaire in beeld worden gebracht ontstonden de schulden al vroeg in hun leven: ouders die de rekening voor de boeken op de middelbare school nooit betaalden waarna schuldeisers het bedrag bij de scholiere in kwestie claimen; een vrouw die al op zeer jonge leeftijd moeder werd en haar kind aan een kinderdagverblijf toevertrouwde maar later – nadat de opvang failliet ging – niet kon aantonen dat ze recht had op kinderopvangtoeslag met als gevolg dat de belastingdienst dik €37.000 terug claimt.

De documentaire is om meerdere redenen onthutsend en indringend. De schulden blijken zich razendsnel op te stapelen, niet altijd door toedoen van de betrokkenen zelf, maar omdat schulden geld kosten: rente, incassobureaus, administratiekosten, boetes. Allemaal bedoeld als prikkel om schuldenaren te laten betalen, en allemaal worden ze afgewenteld op de betrokkenen. Daarbij laten incassobedrijven dergelijke kosten soms oplopen om winst te maken ten koste van straatarme jongeren. Jongeren die vaak al een leven aan ellende achter zich hebben, en dromen van een financieel stabiele toekomst die soms heel ver weg lijkt. De documentaire brengt ze in beeld terwijl ze door een nieuwbouwwijk met eengezinswoningen lopen. De jongeren zijn er hoorbaar van gecharmeerd, maar concluderen: niet voor ons weggelegd.

In de documentaire wordt een eerste betekenis van integratie als wijkend perspectief zichtbaar, omdat ze in beeld brengt dat meedoen in de samenleving en opgenomen zijn in het grotere geheel niet voor iedereen is weggelegd. Allereerst omdat de jongeren die in beeld worden gebracht letterlijk 'niet meedoen': ze hebben geen geld, soms geen dak boven hun hoofd, kunnen zich door dat gebrek aan geld nauwelijks verplaatsen. Ze bevinden zich in de meest letterlijke zin in de marge van de samenleving. Ten tweede – en dit is cruciaal – omdat de documentaire laat zien dat participeren en integreren vooral betekent dat je onderdeel bent van *een manier van leven* waarin het hebben van maatschappelijk succes heel belangrijk is. De scene in de nieuwbouwwijk illustreert dat, maar ook wordt het duidelijk gemaakt door een van de jongeren die vertelt dat haar schulden ontstonden toen ze een BlackBerry aanschafte en daardoor haar zorgverzekering niet meer kon betalen. 'Meedoen' is meer dan deelnemen in maatschappelijke instituties maar betekent ook: meegaan in het ideaal van een

² Via uitzending gemist https://www.npo3.nl/3doc/18-09-2019/BV_101392093, geraadpleegd op 15 oktober 2019.

goed leven zoals dat in onze samenleving dominant is. Overigens is het voor de jongeren in de documentaire niet altijd zo duidelijk wat dat goede leven dan precies behelst en hoe ze dat kunnen bereiken³, maar de druk ertoe is voelbaar. Zo stelt een van de begeleiders in de documentaire: 'Veel jongeren voelen de *pressure* dat ze het al gemaakt moeten hebben, en wat dat dan is weten ze eigenlijk ook niet, maar ze denken dat het is wat iedereen zegt dat het moet zijn'.

Hoewel sommige jongeren aan het einde van de documentaire een positieve lijn lijken te hebben ingezet – er zijn diploma's gehaald, schuldhulptrajecten gestart, banen gevonden – geldt dat niet voor iedereen. Bovendien is ook het succes relatief als je bedenkt dat een schuldhulptraject betekent dat je drie jaar lang met bijzonder weinig geld moet rond zien te komen: er gloort weliswaar licht aan het einde van de tunnel, maar in het nu is het nog steeds pikkedonker.

Integratie als wijkend perspectief betekent dus allereerst dat meedoen in de samenleving en het ideaal van het goede leven dat daarin wordt voorgesteld voor sommige mensen niet dichterbij komt. Integendeel: ondanks inspanningen lijkt het steeds weer achter de horizon te verdwijnen. Omdat het participeren niet lukt, maar ook omdat participeren niet altijd het beloofde goede leven en goed samenleven met zich meebrengt. Een van de jongeren in de documentaire lukt het uiteindelijk, na veel gedoe en inzet van een sociaal werker, om een postadres te krijgen. Deze stap vooruit gaat gepaard met twee stappen achteruit, want nu pas komen alle aanmaningen en brieven van schuldeisers binnen. Een stapje dichterbij 'normaliteit', lijkt zijn situatie desalniettemin uitzichtlozer dan ooit...

Sociale integratie als onhaalbaar ideaal

De documentaire legt mijns inziens een structureel probleem bloot. Het gaat niet slechts om een aantal zeer betreurenswaardige maar individuele en incidentele jongeren die moeite hebben om te integreren. In het academisch jaar dat inmiddels achter ons ligt, zagen we daarvan voorbeelden te over. Zo kopte Trouw in augustus 2019 'De economie floreert, maar het aantal daklozen was nog nooit zo hoog' (Van Heerde, 2019). Interessant is dat in hetzelfde artikel wordt gesteld dat dit niet ondanks, maar juist dankzij de groeiende welvaart is: voor veel mensen is het hebben van een dak boven het hoofd simpelweg onbetaalbaar geworden, omdat de woningprijzen in onze florerende economie de pan uitreizen. En daar bleef het niet bij... In september 2019 publiceerde NRC een groot

³ Hier geeft de documentaire een mooie illustratie bij de theorie van Harmut Rosa over versnelling van het moderne leven (bv in Rosa, 2016). Moderne samenlevingen zijn volgens Rosa onafgebroken verward in een proces van sociale versnelling, welke zichzelf in stand houdt, en niet doelgericht is. Dit citaat uit de documentaire laat de druk zien om mee te gaan in deze versnelling, zonder eigenlijk te weten waarom of welk 'goed' dat met zich mee zou brengen.

artikel waarin werd gesteld: de kwetsbaren zijn de afgelopen jaren onder de kabinetten Rutte kwetsbaarder geworden (Stellinga, 2019). Ook werd in februari 2020 de noodklok geluid omdat de verschillen in leefbaarheid tussen wijken en buurten groter blijken te worden (Aedes, 2020; zie ook Leidelmeijer, Van Iersel, & Frissen, 2018). Onze economie draaide de afgelopen jaren op volle toeren, maar desalniettemin is segregatie versterkt en integratie ver te zoeken. Deze toenemende kwetsbaarheid lijkt zich bovendien in bepaalde regio's te concentreren. Het Financieele Dagblad concludeerde slechts enkele weken na het verschijnen van het artikel in NRC dat economische, sociale, zorg- en leefbaarheidsproblemen zich in steeds dezelfde regio's op lijken te stapelen (Putters, 2019). Daarmee zijn vraagstukken rondom segregatie en uitsluiting voor een belangrijk deel ook regionale vraagstukken en zouden ze ook hoog op de Limburgse agenda moeten staan. Immers: de sociale problematiek blijft ook in het zuiden onverminderd hoog. Limburg heeft – en voor de meeste aanwezigen is dit ongetwijfeld bekend – zowel een sociaal-economische als gezondheidsachterstand ten opzichte van de rest van Nederland (Bosma, 2017; Jansen & Kuppens, 2015).

Dit gegeven, dat groepen mensen systematisch op achterstand komen te staan waarmee het streven naar integratie tot een fictie wordt, is geïnterpreteerd en geanalyseerd door auteurs als Lauren Berlant (Berlant, 2011; Berlant, 2007) en Isabell Lorey (Lorey, 2016). Zij betogen dat de hedendaagse maatschappij, die met name georiënteerd is op economische groei⁴, feitelijk helemaal geen belang heeft bij volledige en echte integratie. Het meest illustratieve voorbeeld hiervan is het functioneren van de arbeidsmarkt. Betaald werk wordt veelal als een belangrijk middel voor integratie gezien. Wie meedoet op de arbeidsmarkt, zo is de veronderstelling, is niet alleen in materieel opzicht minder gedepriveerd, maar doet ook sociale contacten op. Recent onderzoek laat echter zien dat deze arbeidsparticipatie allereerst niet voor iedereen mogelijk is, en daarnaast ook zeker niet de gewenste 'integratie' bewerkstelligt. Ik geef een aantal voorbeelden:

In februari 2019 berichtte het CBS dat het aantal flexibele werknemers afgelopen vijftien jaar is toegenomen van 1,1 miljoen naar bijna 2 miljoen (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2019). Een dergelijke flexibele schil heeft voor werkgevers uiteraard veel voordelen, maar werknemers verkeren in een soort schemergebied: zij horen niet meer bij de buitenstaanders op de arbeidsmarkt, maar

⁴ Dat dit model dominant is lijkt me iets dat nauwelijks nog uitleg of onderbouwing behoeft: het was al in 1968 aanleiding voor de Club van Rome om te waarschuwen dat economische groei op termijn onhoudbaar zou zijn voor mensen en planeet, maar ook voor Kate Raworth om in 2017 een 'donutmodel' voor onze economie voor te stellen. Ook een auteur als Harmut Rosa bijvoorbeeld, beargumenteert dat de hedendaagse maatschappij nog steeds, en wellicht steeds meer, gekenmerkt wordt ongeleide groei en acceleratie (ongeleid betekent hier dat de groei niet op een groter goed is gericht).

helemaal 'erbij' horen ze ook niet. Ze kunnen immers wel op elk moment weer naar over de rand naar financiële onzekerheid kukelen⁵. De veronderstelling dat werknemers maar tijdelijk in deze flexibele schil zitten, en deze dus een opstap is naar daadwerkelijke 'integratie', is een illusie: de opstap naar stabiliteit en werkzekerheid is eerder uitzondering dan regel (Bekker & Van Deurzen, 2019). Bovendien is ook betaalde arbeid geen garantie voor een beter bestaan. Immers: een substantieel deel van de mensen die in armoede leven, heeft betaald werk (Vrooman, Josten, Hoff, Putman, & Wildeboer Schut, 2018).

Daarbij komt nog dat werkgevers liefst mensen aannemen die al min of meer 'geïntegreerd' zijn. Onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau toonde in 2019 aan dat werkgevers weliswaar zeggen een inclusief personeelsbeleid te willen hanteren, maar dat zij in praktijk niet zitten te wachten op bijvoorbeeld ouderen of mensen met een beperking, maar eigenlijk ook niet op mensen met een migratieachtergrond of mensen die zorgtaken hebben. Uit het onderzoek blijkt bijvoorbeeld '[dat] de meeste werkgevers vinden dat 55-plussers even goed (of beter) functioneren als jongere werknemers. Wel vindt ruim een vijfde dat de productiviteit van 55-plussers lager ligt dan hun loonkosten rechtvaardigen.' (Van Echtelt & Putnam, 2019)

Al dit onderzoek toont aan dat het economische groeimodel dat dominant is in onze samenleving mede bepaalt wie wel en niet kansen krijgen om te participeren in bijvoorbeeld een maatschappelijke sfeer als de arbeidsmarkt. En zelfs als dat dan al – geheel of ten dele – lukt, lost het sociale kwesties zoals het armoedevraagstuk niet op. Het leven en samen leven van de mensen om wie het gaat wordt dus niet altijd beter van die participatie, en het stimuleren ervan dient dus met name het in stand houden van de status quo. Desondanks, of juist dankzij dat gegeven betogen Berlant en Lorey, wordt het integratie-ideaal in alle geledingen van de maatschappij levend en voor nastrevenswaardig gehouden. Alleen al het feit dat we na 30 jaar nog steeds spreken over integreren en participeren als oplossing voor sociale kwesties, maar dat desalniettemin segregatie nog steeds hardnekkig aanwezig is getuigt hiervan. Berlant noemt dit *cruel optimism*: mensen voelen zich verbonden met idealen en doelen die feitelijk buiten hun bereik liggen en daarmee een illusie zijn. Zij analyseert dat het ideaalbeeld van het goede leven zoals dat nu dominant is en de beschikbare manieren om dat te realiseren, voor veel mensen niet haalbaar zijn en daarmee steeds meer *fantasmatic* wordt. Sterker nog, deze gehechtheid aan dit ideaal is een regime geworden: een manier

⁵ Op het moment dat deze rede uitgesproken had moeten worden, verkeerde het land in opperste staat van onzekerheid ten gevolge van COVID-19 en de maatregelen ter voorkoming van bestrijding daarvan. Daarmee werd in praktijk zichtbaar wat ik een aantal maanden eerder schreef: dat veel mensen een bestaan leiden waarbij ze zo maar weer – zelfs door een virus – in financieel onzekere omstandigheden kunnen geraken.

om de inrichting van de huidige samenleving in stand te houden (Lorey, 2016, een vergelijkbaar argument is ook te vinden bij Gabriëls, 2018a). Deze inrichting is gebaseerd op een economische orde die bedreigd zou kunnen worden door een te sterke mate van integratie – denk aan de flexibilisering van de arbeid – maar ook door een te sterke mate van onzekerheid en uitsluiting – denk aan de 'gele hesjes'. Daarmee worden verschijnselen als precariteit en uitsluiting een permanent en wezenlijk onderdeel van samenlevingen. De uitdaging van de bestaande samenlevingsvorm is te balanceren op dat evenwicht waarin de aanwezige precariteit of uitsluiting de samenhang van het geheel/van de samenleving niet fundamenteel bedreigt (Lorey, 2016). De hoop er ooit 'echt bij te horen' is een belangrijk sturingsmechanisme in dit verband.

Kortom: het ideaalbeeld van 'het goede leven' en het streven naar integratie heeft zich vastgezet in de *hearts and minds* van velen, waarmee ongelijkheid en uitsluiting feitelijk niet fundamenteel worden bestreden. De krantenkoppen die ik zojuist aanhaalde zijn juist daarom zo verontrustend: omdat ze laten zien dat achterstanden en tweedeling groeien in een tijd waarin het ons land eigenlijk voor de wind gaat en je dus juist het omgekeerde zou verwachten! Ze illustreren dat er fundamenteel iets mis is met de wijze waarop we onze samenleving inrichten.

Wellicht lijkt dit allemaal ver van het bed van de sociaal werker te staan, maar ook in het sociaal werk lopen de professionele harten over van participatie en integratie. Waar participatie eigenlijk een middel is om bij te dragen aan doelen zoals sociaal functioneren of sociale kwaliteit, lijkt het hier en daar een doel op zichzelf geworden en daarmee juist contraproductief voor het bijdragen aan traditionele waarden en doelen van het sociaal werk zoals rechtvaardigheid⁶ en emancipatie. Dat participatie bijdraagt aan kwaliteit van leven wordt bijvoorbeeld in het sociaal werk inmiddels als feit geaccepteerd. Een studie die deze gehechtheid aan participatie en integratie in het sociaal domein illustreert is het onderzoek van Arts & Van den Berg (2019) naar arbeidsreintegratietrajecten. De studie laat zien hoe jobcoaches tegen de klippen op het ideaal van integratie op de arbeidsmarkt (en daarmee een toegang tot 'het goede leven'), hoog blijven houden, soms tegen overduidelijk beter weten in. Ze onderstrepen onder andere hoe belangrijk het is om 'positief' te blijven als werkzoekende, en drukken mensen op het hart om – zelfs na afwijzing op afwijzing – vooral hoop te blijven houden dat het wel degelijk mogelijk is om weer aan het werk te komen. Het doel om

⁶ Zie de vigerende internationale definitie van het sociaal werk van de International Federation of Social Workers op <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/> (geraadpleegd op 4 februari 2020).

uiteindelijk *mee* te doen op de arbeidsmarkt en in de samenleving blijft vast staan, de analyse dat je daar zelf voor een belangrijk deel mede verantwoordelijk voor bent blijft onveranderd.

Juist in dit soort gevallen is er echter sprake van wreed optimisme. Een voorbeeld als dat van de jobcoaches laat zien dat het participatie en integratie-ideaal mensen op een bepaalde manier op een 'wreed' spoor zet, omdat het burgers en professionals – ook en juist diegenen voor wie *the good life* onbereikbaar is – desalniettemin ertoe aanzet de idealen van 'de gewone maatschappij' en het streven daarbij te horen, te verinnerlijken. In de documentaire 'de schuldenmachine' wordt deze verinnerlijking in beeld gebracht: de jongeren willen onderdeel zijn van een *manier van leven*. En juist deze verinnerlijking van het ideaal kan geweld aandoen aan mensen, op vele manieren. Bijvoorbeeld omdat het kwetsend is om steeds weer afgewezen te moeten worden in je streven om mee te doen op de arbeidsmarkt of in sociale verbanden waar je alleen maar afgewezen wordt, maar ook omdat het uitputtend kan zijn om voortdurend iets na te streven dat feitelijk buiten je bereik ligt.

Maar vooral ook omdat wreed optimisme ingegeven is door het verlangen ergens bij te horen, door een streven naar *belonging* dat voor een groot deel van de mensen nooit vervuld zal worden. In de woorden van Berlant: '[...] belonging isn't an apriori but something that must be purchased by participation in the everyday economy' (2011, p. 171). Oftewel, erbij horen is niet iets dat een gegeven is voor mensen, het is iets dat nagestreefd moet worden door mee te doen aan de *ratrace* van het dagelijks leven. Tegelijkertijd geeft het meedoen in die alledaagse economie geen duurzaam gevoel van sociale verbondenheid. Enerzijds omdat ze, zoals ik heb laten zien, in zichzelf niet stabiel en duurzaam is: voor een groot deel van de mensen blijft hun participatie in maatschappelijke instituties zoals arbeid onstabiel en onzeker⁷. Anderzijds is ook de *aard* van die verbondenheid niet inherent sociaal (Berlant, 2011). Om uit te kunnen leggen wat ik hiermee bedoel, maak ik gebruik van een klassiek sociologisch concept, namelijk vervreemding. Met vervreemding wordt bedoeld dat mensen een verstoorde relatie hebben met zichzelf, de wereld om hen heen, en de mensen in die wereld (Jaeggi, 2014). Vervreemding is niet hetzelfde als een gebrek aan integratie, maar kunnen we ook ten tonele zien verschijnen wanneer mensen wel geïntegreerd zijn. Dat wil zeggen dat ze bijvoorbeeld meedoen aan sociale verbanden, participeren in een functionele arbeidsdeling, 'gedeelde' kernwaarden nastreven, maar desondanks

⁷ Hier staat een klassieke notie van precariteit op het spel, zoals deze onder andere tot uitdrukking komt in het werk van Bourdieu (Baart, in druk). In die benadering is precariteit gerelateerd aan materiële bestaansonzekerheid doordat een positie op de arbeidsmarkt niet verzekerd is. Neoliberalisme wordt daarbij gezien als een belangrijke drijvende kracht achter toenemende precare leefomstandigheden.

het gevoel hebben in een leven terecht te zijn gekomen dat niet past bij wie ze zijn. Een voorbeeld van vervreemding denk ik te zien in de serie *We zien ons*, opgenomen hier om de hoek in Geleen. Daarin komt onder andere de jonge vrouw Alyza in beeld. Alyza werkt, weet daarmee financieel rond komen, maakt deel uit van sociale netwerken – haar familie komt regelmatig in beeld, maar ook is ze betrokken bij het lokale buurthuis, waar ze met jongeren optrekt –. Desondanks zegt Alyza op een bepaald moment in de documentaire:

'Als je op jezelf woont en alleen, dan moet je best veel werken om rond te kunnen komen. En we leven in een tijd waarin Gucci, Guess en Prada er echt toe doen, dus als je een beetje mee wilt doen dan zul je toch wat extra moeten werken. Dus daar stopte ik de meeste tijd in. Tot ik op een gegeven moment merkte dat ik eenzaam werd door het werken. Ik werk tot twee uur 's nachts en dan ligt iedereen al op bed, dus dan zit je maar in je eentje.'

Alyza gebruikt het woord eenzaamheid, terwijl ze op diverse manieren wel degelijk meedoet in onze samenleving. Om terug te komen op de definitie van uitsluiting die ik aan het begin van mijn rede presenteerde: volgens die definitie zou Alyza niet gezien kunnen worden als iemand die uitgesloten is. Desondanks verwoordt ze een sociaal gemis. Dit voorbeeld laat zien dat participatie an sich dus geen voldoende voorwaarde is voor een gevoel van verbondenheid. Ook als je 'meedraait' in de samenleving, kun je het gevoel blijven houden een buitenstaander te zijn. Ik heb er nog geen onderzoek naar gedaan, maar ik vermoed dat gevoelens van eenzaamheid wel eens aan dit verschijnsel te wijten zouden kunnen zijn.

Mijn hypothese zou bovendien zijn, dat deze verbondenheid, deze betekenisvolle relatie met de wereld om je heen, nog moeilijker te realiseren is voor burgers die in precare, onzekere omstandigheden leven; mensen zonder sociaal netwerk, met onzekere, laagbetaalde banden, met problematiek die deelname aan die verbanden belemmert. Niet zozeer omdat ze niet meedoen, maar vooral omdat hen geen waardering, erkenning of überhaupt enige vorm van affectieve aandacht ten deel valt in het publieke domein (Baart, in druk). Exemplarisch hiervoor is de analyse van de bestuurskundige Bannink (2019) dat hedendaagse uitbuiting vooral gebaseerd is op de 'ruilwaarde' die mensen hebben op de arbeidsmarkt. Ik heb wat twijfels bij die analyse omdat het systeemoorzaken voor uitsluiting te veel buiten beeld laat, maar vind het gebruik van een term als 'ruilwaarde' veelzeggend. Het impliceert dat mensen die in onzekere en precare leefomstandigheden verkeren, van minder waarde zijn in onze samenleving. Het spreken en denken in termen van ruilwaarde drukt lage waardering uit voor iedereen die 'niet mee kan doen' (zie ook Berlant, 2011, of Vosman, 2018, die in dit verband in

navolging van Adorno van 'bürgerliche Kälte' spreekt). Wat impliceert dat wel niet voor het gevoel van verbondenheid dat deze mensen ervaren?

Het streven naar integratie is dus niet zonder risico. Diegenen die worden uitgedaagd om 'erbij te blijven', mee te doen: zij krijgen het soms zwaar te verduren en streven idealen na die onrealistisch zijn en het goede leven niet dichterbij brengen. Sociale integratie is daarmee niet alleen een wijkend perspectief voor veel mensen, maar ook een wreed perspectief. Daarom zouden we ons als sociale professionals af moeten vragen of we er wel goed aan doen om het organistische beeld van integratie zo hoog in het vaandel te hijsen. In veel gevallen wordt daarmee namelijk het zicht ontnomen op de mogelijkheden en beperkingen van het leven zoals dat in de dagelijkse praktijk van mensen vorm krijgt. Frans Vosman noemt dit in zijn afscheidsrede een vorm van epistemische miskennis (Vosman, 2018). Bepaalde aspecten van de werkelijkheid worden dan uit beeld gedrukt omdat we niet meer met een open vizier naar het vraagstuk in kwestie kijken. Voorbeelden hiervan zijn er te over. We zien dit wegdrukken in het onderzoek van Arts en Van den Berg onder werkzoekenden (2019), wanneer de ervaring van deze mensen dat zij niet of niet meer aantrekkelijk zijn voor werknemers, door hun begeleiders wordt geïnterpreteerd als negativisme. Maar we zien het ook in de inmiddels beruchte keukentafelgesprekken in het sociaal domein. De belofte was dat hulp hiermee dicht op de leefwereld van burgers werd georganiseerd en ingegeven zou zijn door deze leefwereld. In praktijk domineert nog steeds de institutionele logica en zet deze de huiselijke logica onder druk (Duyvendak, Verplanke, & Lausberg, 2018). Dichtbij komen dient in dat soort gevallen wederom het in stand houden van de bestaande orde.

Daarmee wordt een tweede betekenis van sociale integratie als wijkend perspectief relevant: het betekent in dit verband dat wij, sociale professionals en onderzoekers, ons bewust wordt van de eigen sociale positionering en daarbij horende idealen niet zonder meer opleggen aan anderen, die in hun concrete dagelijkse leven wel eens met hele andere opgaven van doen zouden kunnen hebben.

Sociale integratie als opgelegd ideaal

Naast een epistemisch argument om kritisch te zijn op het organistisch ideaal van sociale integratie, is er echter ook een ethisch argument, dat ik eveneens aan Vosman (2018) ontleen. In het organistisch ideaal van sociale integratie is niet alleen het meedoen, het participeren in de functionele arbeidsdeling van de samenleving van belang. Deel zijn van een geheel veronderstelt echter ook dat leden van de samenleving gezamenlijke idealen delen. Daarbij kan het gaan om grote waarden. Politici zoals Lodewijk Asscher spreken in dit verband van

kernwaarden die gedeeld moeten worden door ieder lid van de samenleving, de sociologie zou spreken van *gemeenschapszin* of *sensus communis*. En ook in de beroepscode voor de sociaal werker wordt uitgegaan van een aantal kernwaarden die echter op een heel specifieke manier invulling krijgen. In artikel 1 wordt bijvoorbeeld gesteld dat het doel van de sociaal werker is om mensen tot hun recht te laten komen, waarbij de sociaal werker volgens artikel 2 wel – en ik citeer – 'de eigen kracht, zelfredzaamheid, verantwoordelijkheid, sociale participatie' van cliënten moet bevorderen en erkennen (Sociaal Werk Versterkt, 2018, p. 9). Hiermee wordt de open vraag naar het tot zijn recht laten komen van mensen, direct in een specifiek integratie- en participatiediscours geplaatst.

De vraag is echter of mensen tot hun recht laten komen, altijd via eigen kracht, zelfredzaamheid en sociale participatie moet lopen? Of zijn er ook manieren van leven denkbaar die menswaardig zijn, waarin deze concepten geen grote rol van betekenis spelen? En sluiten de kernwaarden zoals deze dominant zijn in sociaal beleid en de sociale professie wel voldoende aan bij de dagelijkse zorgen van burgers in deze liquide tijden? Wat we immers zien in het maatschappelijk debat – en de voorbeelden zijn talrijk, variërend van de kleur van Piet tot de noodzaak van gender neutrale kleding – is juist een uiteenlopen van opvattingen over goed leven en goed samen-leven. Een welbekend voorbeeld is de discussie over gezichtsbedekkende kledij, zoals de burqa (برقع). Is het dragen van een burqa nu eigenlijk een teken van vrouwenonderdrukking, en verhindert het dragen ervan dat vrouwen 'tot hun recht komen' en belemmert het hen in hun zelfbeschikking, of moeten we het welbewust dragen van een burqa nu juist zien als een vorm van zelfbeschikking en 'tot je recht komen'?⁸

Een ander voorbeeld is ons denken over de waarde van werk. Ook aan werk worden vaak algemene waarden toegekend. Ten onrechte, volgens Van der Klink⁹ die betoogt dat liberale elites in de VS en Europa de afgelopen decennia de 'werkwaarden' van de verwaarloosde klasse (de hereabouts) hebben genegeerd met alle politieke en maatschappelijke gevolgen van dien (populisme, brexit, gele hesjes).

8 In het streven om mensen 'tot hun recht te laten komen' herkennen we hier een liberale invulling van goed leven waarbinnen zelfsturing en autonomie een belangrijke rol spelen. Andere manieren om naar deze kwestie te kijken zijn onder andere te vinden in de zorgethiek, maar ook in de feministische theorie. Argumenten om de keuze tot het dragen van een burqa, of zelfs vormen van onderwerping, juist als vorm van zelfbeschikking te zien kunnen bijvoorbeeld worden gevonden bij (Westlund, 2009), hoewel ook daar 'autonomie' nog steeds het interpretatiekader vormt om het individuele leven van mensen te beoordelen.

9 <https://www.linkmagazine.nl/afspeidsrede-prof-dr-jac-van-der-klink-werknemers-willen-weer-waardenvol-werk/>

Kortom, het is helemaal niet zo evident dat onze samenleving rust op gedeelde kernwaarden en een *sensus communis*. Wat in deze voorbeelden eerder aan de hand lijkt, is dat een *deel* van de samenleving, een stempel weet te drukken op opvattingen over goed leven en goed samen-leven zoals deze in het maatschappelijk debat gevoerd worden. In de documentaire 'De schuldmachine' komen we dit tegen in het onbestemde gevoel van de jongeren dat ze eigenlijk al iets bereikt moeten hebben; in de maatschappelijke druk die ze voelen om 'iemand te worden'; in het dromen van onbereikbare doelen als een eengezinswoning in een Vinexwijk waar hun dagelijkse leven feitelijk draait om de vraag waar je vannacht nu weer eens zal slapen, of hoe je deze maand je zorgverzekering denkt te kunnen betalen. In het onderzoek naar tienermoeders van collega Marijke Sniekers lijken jonge moeders eveneens algemeen gedeelde idealen te omarmen, zoals het streven naar bijvoorbeeld een huisje-boompje-beestje gezin. Samen met de vader van je kinderen in een eengezinswoning met tuin te wonen is dan een concreet bijbehorend doel. Hetzelfde onderzoek van Sniekers laat echter zien dat slechts een beperkt deel van de moeders het ook daadwerkelijk aandurft om samen met een partner een huis te kopen. Relaties kunnen immers altijd stuk lopen, en dan willen de vrouwen hun huis kunnen verlaten zonder ingewikkelde hypotheekverplichtingen. Idealen zijn leuk, maar uiteindelijk moet je praktisch blijven.

Dominante opvattingen over goed leven en goed samenleven zijn daarmee welbeschouwd klasse gebonden idealen (Vosman, 2018), die veelal heel ver af staan van datgene dat er voor mensen in hun dagelijkse leven op het spel staat en waar ze mee te maken hebben zoals moeizame, gewelddadige relaties, schulden, gebrek aan huisvesting. Het gaat dan om mensen die Vosman overlevers noemt: mensen die moeiteloos moeten leven met alledaagse steilte van hun bestaan. Die steilte kan veel vormen aannemen: eenzaamheid, beperkingen, relationele en materiële instabiliteit. Het kan allemaal maken dat het leven een permanente worsteling is om overeind te blijven.

Sociale integratie als wijkend perspectief

In het voorgaande zette ik een aantal vraagtekens bij het streven naar sociale integratie als antwoord op tal van sociale kwesties die gepaard gaan met het samenleven van mensen. Inmiddels mag duidelijk zijn dat ik daarmee niet wil ontkennen dat mensen behoefte hebben aan onderlinge verbondenheid, sociale samenhang of dat zij niet de behoefte hebben om ergens bij te horen of mee te doen in belangrijke instituties van de samenleving. Wat ik vooral ter discussie wil stellen is het *ideaal* van sociale integratie, en dan vooral het harmonische beeld van sociale integratie dat het geheel meer belang toekent dan de delen waaruit dat bestaat en elke vorm van wrijving als bedreiging ziet (Schinkel, 2007).

Uiteindelijk is dat de betekenis van de titel van deze rede: het is een oproep om de mal van integratie en participatie waarin het sociaal domein momenteel gegoten lijkt aan de kant te leggen en meer oog te hebben voor het samen-leven¹⁰ zoals mensen dat in de dagelijkse praktijk altijd al realiseren, wetende dat daar onherroepelijk wrijving en spanningen mee gepaard gaan. Hierbij sluit ik aan bij ideeën van Rancière (1999; 2015) en Jaeggi (2015; 2018) over samen-leven als iets dat inherent spanningsvol is, omdat iedere maatschappelijke orde (Rancière) of iedere levensvorm (Jaeggi) op een bepaalde manier een antwoord vormt op vraagstukken omtrent het samen-leven van mensen, maar daarbij op zichzelf weer nieuwe wrijving genereert. Integratie van alle burgers in een cohesief maatschappelijk lichaam is een fictie. Dan toch blijven streven naar integratie resulteert niet in een beter samenleven, maar in wrede praktijken¹¹. Als samenleving kunnen we alleen verder komen door deze fundamentele wrijving en spanning te zien, te erkennen en er fundamenteel van te leren om ermee verder te komen (Jaeggi, 2015; 2018). De eigenlijke vraag naar het samen-leven is dan niet hoe sociale integratie gerealiseerd kan worden, maar hoe we dusdanig samen kunnen leven op een manier die het mogelijk maakt die kwesties zo goed mogelijk samen uit te houden (Jaeggi, 2018).

De wrijving en schuring die nu eenmaal met samen-leven gepaard gaat is dan niet zozeer een dissonant die opgelost moet worden in een harmonieus geheel. Sociale vraagstukken zijn daarmee niet van voorbijgaande aard, en kunnen niet gemakkelijk via 'evidence based' interventies worden opgelost.

Dat verandert de positie en rol van de sociaal werker. Deze zien wij in ons lectoraat niet primair als een probleemoplosser die helpt om de kwetsbaarheid van individuele gemarginaliseerden te repareren opdat ze weer 'aanhaken' aan de samenleving. We zouden daarmee immers binnen de grenzen van een bestaande sociale orde blijven en deze daarmee niet verder helpen. Sociaal werkers opereren daarentegen op die plaatsen waar het samen-leven piept en kraakt, omdat zich juist daar de gelegenheid voordoet om het leven van diegenen die in de scheuren dreigen te verdwijnen verder te helpen, maar vooral ook omdat zich juist daar de

¹⁰ Samen-leven schrijf ik hier bewust met een koppelteken om daarmee te refereren aan het alledaagse leven van mensen in buurten, wijken, gezinnen, instituties. Daarmee onderscheiden we het van samenleven als ideaal.

¹¹ De samenlevingsvorm die de auteurs die ik aanhaal kritiseren, is uiteraard gestoeld op neoliberale uitgangspunten en ook in deze rede uit ik daar impliciet kritiek op. Ik kies er echter bewust voor om hier niet primair het neoliberalisme te kritiseren, omdat uiteindelijk elke samenlevingsvorm wrijving en spanning met zich mee zou brengen. Ik wil een dichotoom denken in termen van 'rechtvaardige' en 'onrechtvaardige' samenlevingsvormen hiermee voorkomen en niet de illusie hebben dat een omwenteling van deze levensvorm, als deze al mogelijk zou zijn, per definitie in een 'beter' samenleven zou resulteren. Met Jaeggi zou ik willen streven naar een permanent streven om te leren van de rafelranden.

gelegenheid voordoet om het samen-leven verder te brengen. Sterker nog, sociaal werkers moeten die plaatsen juist opzoeken, omdat ze alleen vanuit die concrete frictie en wrijving inhoud kunnen geven aan hun professie. Sociaal werkers positioneer ik dus niet in de mainstream, ze maken geen muziek in de 'grondtoon' van de samenleving, maar zoeken altijd de rafelranden, de dissonanten op zonder zich daarbij door een vooropgezet ideaal van samen-leven te laten leiden. Dat is bedoeld met het begrip atonaliteit in de ondertitel van deze rede... Mijn collega Ruth Benschop (2015) parafraserend, zou ik willen zeggen dat de morele kern van de sociale professie niet dwingt tot positionering of oplossingsbereidheid, maar tot systematische ontvankelijkheid voor wat zich in de alledaagse praktijk van het samen-leven aan ons voordoet.

Derde luik: Een atonaal onderzoeks- programma

"To de-passion knowledge does not give us a more objective world; it just gives us a world 'without us' and therefore 'without them'".

Vinciane Despret, 2004, p. 131 geciteerd in Puig de la Bellacasa, 2017, p. 64

Wat ik in het voorgaande heb willen beargumenteren is dat onze sterke preoccupatie met integratie en participatie in het sociaal domein soms het zicht op de alledaagse praktijk van het samen-leven vertroebelt en juist daarmee verhindert dat we recht doen aan de morele kern van het sociaal werk. In het derde luik van deze rede wil ik er dus voor pleiten om die organistische grondtoon die doorklinkt in het sociaal domein tot zwijgen te brengen, en om te proberen samen atonale muziek te maken. Dat wil zeggen: muziek zonder vooropgezette structuur, die geleid wordt door datgene dat zich in sociale praktijken aan ons aandient. Het lectoraat zal zich daarbij laten leiden door drie programmalijnen.

Over leven

In de eerste programmalijn richten we het vizier op al die burgers die het zwaar te verduren hebben in onze maatschappij. Dat is een keuze die erg past bij het lectoraat: mijn voorganger Nol Reverda zette daarvoor in zijn lectorale rede al de toon (Reverda, 2005). Mensen die buitengesloten, of uitgesloten zijn stonden daarin centraal, en hebben in al die jaren dat het lectoraat nu functioneert altijd aandacht gekregen in het onderzoeksprogramma.

Deze focus blijven we trouw. Ons onderzoek gaat over de taaie en ingewikkelde kwesties die met samen leven gepaard gaan, en richt daarbij allereerst het vizier op diegenen die daarvan te lijden hebben.

In de periode die achter ons ligt hebben we gezocht naar zegswijzen en passende woorden om over deze groepen te spreken. Vrijwel elk woord bevat namelijk een impliciete probleemanalyse. Het veelgebruikte 'kwetsbare groepen' suggereert bijvoorbeeld dat bepaalde kenmerken van mensen of groepen er de oorzaak van zijn dat ze in moeilijk vaarwater terecht zijn gekomen. De voorgaande analyse laat zien dat de manier waarop wij onze samenleving organiseren echter mede debet is aan de precaire leefomstandigheden waarin sommige mensen verkeren. Gemarginaliseerden suggereert daarentegen juist weer een bepaald slachtoffer-schap, alsof moeitevol leven iets is dat zich altijd buiten jezelf afspeelt. Op een bepaalde manier bevatten dit soort woorden dus in zichzelf al een epistemische miskennis, en drukken ze bepaalde delen van het dagelijkse leven van de mensen over wie wij het willen hebben weg. En allemaal hebben ze gemeen dat ze problematiserend zijn: er is iets mis, er gaat iets niet goed, er moet iets gerepareerd worden. En ook daarvan vragen wij ons af of dat altijd wel aansluit bij het dagelijks leven van mensen. In dit verband vind ik het beeld 'Man en draak' uit het Vigeland park in Oslo (zie p. 2) altijd erg behulpzaam om naar de doelgroep van het sociaal werk te kijken. Ik vind het beeld fascinerend omdat het enerzijds de suggestie van een gevecht oproept door de verstrengeling van de lijven, het gegeven dat het een mensfiguur en draak betreft. Anderzijds heeft het beeld ook

wel iets van een omarming door de wijze waarop beide figuren met de hoofden op elkaar rusten. Daarbij lijken de figuren op bepaalde punten in elkaar te versmelten. Ik kom er bijvoorbeeld niet uit waar de arm/borstkas van de mens-figuur eindigt en de draak begint. Voor mij is dit beeld een prachtige, evocatieve metafoer. Zoals de draak hier, is er voor veel van de mensen in ons onderzoek en in het sociaal werk geen sprake van een losstaand probleem dat hun sociale integratie of inclusie in de weg staat. Voor de jonge moeders in Parkstad die Marijke Sniekers onderzocht is het moederschap geen probleem, het is een gegeven en het is hun leven. En dat leven gaat gepaard met moeite en zwaarte, en ja het moederschap brengt eigen vraagstukken en ingewikkeldheden met zich mee die het leven soms een worsteling maken. Om financieel de eindjes aan elkaar te kunnen blijven knopen bijvoorbeeld. Maar het is niet alleen een worsteling, het moederschap is ook iets wat vormend is voor de vrouwen in positieve zin. Niet zelden betekent het een keerpunt in hun leven en is het moederschap aanleiding om na te denken over hoe ze dat leven in willen richten. En uiteraard verschaft het moederschap, soms met wat hulp zoals een lotgenotengroep, ook veel plezier en liefdevolle verbinding. Dan lijkt de draak voor even getemd. Ik zou niet willen zeggen dat moeders dan in hun 'eigen kracht' zijn gezet of dat er een effectieve interventie heeft plaatsgevonden. De draak is er immers nog steeds, en drukt een stempel op hun leven, op wie ze zijn. Nu is dat even in een liefdevolle omarming, morgen kan het zo maar weer een worsteling zijn.

Wat jonge moeders dus wel feitelijk doen, is overleven. Iedere dag weer moeten zij namelijk om zien te gaan met de draak die er altijd onmiskenbaar is in hun leven, moeten ze overeind blijven wanneer deze te sterk aan ze trekt en ze dreigen om te vallen. Deze manier van kijken en het bijbehorend vocabulaire ontleen ik aan Frans Vosman (2018). Vosman ziet overleven als een levensvorm, dat wil zeggen als een manier om met een sociale kwestie of problematiek verder te komen (Jaeggi, 2018). Levensvormen hebben geen vooropgezet doel: ze bestaan simpelweg. Vosman analyseert wat overleven als levensvorm behelst en doet dat door goed naar het fenomeen van overleven te kijken. Kenmerkend daarvoor is dat mensen het moeten uithouden met (permanente) steilte, moeite, zwaarte in het dagelijks leven. Daarmee vinden zij geen oplossingen voor de problemen in hun leven, laat staan voor de grotere sociale kwesties waar deze een uitdrukking van zijn. Wel zijn het manieren om deze kwesties uit te houden en het leven leefbaar te houden. Deze analyse van overleven doet mijns inziens meer recht aan het dagelijks leven van de mensen met wie wij in het sociaal werk te maken hebben. Allereerst omdat het de bestaansconditie waaronder mensen leven meer voorop stelt, in plaats van een analyse van de 'sociale problemen' waarmee zij kampen. Daarmee is ze minder geneigd om reductionistisch te denken. Ten tweede heeft het expliciet oog voor de frictie, wrijving en het weinig

constante karakter van het samen leven van mensen, in plaats van het ideaal van een cohesief samenleven, dat enkel oog heeft voor een sterk sociaal weefsel en gedeelde idealen. Overleven krijgt daarmee een extra dimensie: het gaat om het *overleven* met moeite en steilte in het dagelijks bestaan, maar ook *over het leven* dat mensen dagdagelijks leiden.

Het eerder aangehaalde onderzoek naar jonge moeders in Parkstad, van Marijke Sniekers, illustreert hoe onderzoek in deze programmalijn er uit kan zien, omdat daarin het perspectief van jonge moeders centraal staat en wordt bezien hoe zij hun dagelijks leven met kind vorm geven. Voor de komende tijd staat een vervolg op dit onderzoek gepland, waarbij dan ook het perspectief van jonge vaders wordt betrokken: een actor die in de ondersteuning aan kwetsbare gezinnen vaak naar de achtergrond verdwijnt.

Samen-leven

Overleven doen mensen niet los van de wereld of van elkaar: het is altijd gesitueerd in sociale praktijken waarin mensen interacteren met elkaar en hun omgeving, en waarbij zij uitdrukking geven aan expliciete en impliciete opvattingen over goed leven die hun interacties reguleren. Deze interactiepraktijken staan centraal in de tweede onderzoekslijn en wel om twee redenen. Allereerst kunnen we het overleven uit de eerste programmalijn pas goed begrijpen wanneer we dit tegen een sociale, culturele en historische horizon plaatsen (Jaeggi, 2018). De sociale kwesties en vraagstukken waar we in het sociaal domein mee te maken hebben, krijgen immers vorm in een specifieke tijd en context, in specifieke sociale verbanden, waarin specifieke idealen en opvattingen over goed leven opgeld doen. Daarmee kleuren deze ook de manieren waarop mensen leven met deze kwesties.

Ten tweede, en vooral, omdat in die interacties het samen-leven altijd al vorm krijgt. Sociale integratie als wijkend perspectief betekent hier vooral dat ons onderzoek niet geleid wordt door een focus op verticale verbinding. Dat wil zeggen op de verbinding van individuen of groepen mensen met een samenleving als groter geheel. Daarentegen kijken we naar vormen van horizontale verbinding, dat wil zeggen naar interacties *tussen* mensen in concrete praktijken, in een historisch bepaalde context¹² en in een concrete materiële omgeving. Juist voor Zuyd Hogeschool, gesitueerd in de westelijke mijnstreek, is dit laatste een relevant thema. Zoals ik eerder al zei, heeft de regio meer dan gemiddeld te kampen met vraagstukken op het gebied van gezondheidszorg en welzijn, en

¹² Hier parafraseer ik vrij naar Jaeggi, die praktijken definieert als "habitual, rule-governed, socially significant complexes of interlinked actions that have an enabling character and through which purposes are pursued" en die een "culturally and institutionally constituted nature" hebben (Jaeggi, 2018, p. 61).

wordt voor oorzaken vaak naar het specifieke Limburgse mijnverleden gekeken. Waar wij in geïnteresseerd zijn, is hoe de sociaal-culturele ruimte – de *space* –, maar ook de materiële ruimte – de *place* – in een dergelijke lokale context verweven zijn met het samen-leven van mensen (Gieryn, 2000). Het onderzoek naar stedelijke krimp waar Maja Ročak in januari op promoveerde is hier een prachtvoorbeeld van. Dat laat bijvoorbeeld zien dat inwoners zijn gehecht aan de plaats waar ze wonen, waarbij naast hun sociale ook hun fysiek-ruimtelijke positionering van belang is. Hun dagelijkse interacties en sociaal-culturele symbolen voor identificatie bijvoorbeeld, zijn gebaseerd op de specifieke dagelijkse leefomstandigheden van de buurt of wijk waarin die plaatsvinden. Op die manier is hun context niet zozeer een achtergrond waartegen hun leven plaatsvindt, maar geeft zij daar actief mede vorm aan¹³. Daar, maar ook daardoor krijgt hun leven en hun samen-leven vorm. Vaak wordt die vorm van samen-leven echter niet zichtbaar wanneer we vanuit het reguliere integratie- en participatie-ideaal kijken. De inwoners van Heerlen bijvoorbeeld, zo laat het proefschrift van Ročak zien, scoren slecht als het gaat om formele vormen van participatie, zoals deelname aan georganiseerd vrijwilligerswerk of betrokkenheid bij stedelijke herstructureringsprojecten, waar de inspraak van 'de burger' vaak zo gewenst is (2020, p. 85). In hun eigen netwerken waren de respondenten van Ročak echter veelal zeer actief¹⁴. Door op deze manier – klein, met een focus op concrete lokale interactiepraktijken – naar samen-leven te kijken zien we dus beter hoe dat in het concrete alledaagse leven vorm krijgt, met daarbij vormen van verbinding, maar ook vormen van verbrokkeling en schuring waarmee men moet zien te overleven. Ook dat is alledaagse realiteit...

Professioneel actorschap

Als lectoraat hebben wij de opdracht om praktijkgericht onderzoek te doen: onderzoek met en voor de beroepspraktijk van sociale professionals. Zij opereren echter steeds meer in een krachtenveld dat bestaat uit verschillende actoren zoals overheden, burgers, professionals uit andere domeinen, die in veel gevallen verschillende belangen en perspectieven op het werk hebben. Perspectieven die soms overlappen, maar ook botsen en daarmee invloed uitoefenen op het dagelijks werk van sociale professionals (Heijnen-Van der Tier, 2019). Laveren in

¹³ In het denken van Jaeggi (2018) over praktijken en levensvormen neemt de fysieke, materiële omgeving als onderdeel van praktijken een minder nadrukkelijke plaats in ten gunste van de culturele, historische gesitueerdheid van praktijken en levensvormen. Ik zou beide elementen in ons onderzoeksprogramma nadrukkelijk een plaats willen geven, en gebruik voor een goed begrip van de inbedding van praktijken in de materiële wereld inzichten van onder andere Gieryn (2000) en Latour (2005).

¹⁴ Opmerkelijk is overigens, dat met name hoger opgeleiden deelnamen aan formele vormen van burgerparticipatie, waar vooral lager opgeleiden op een 'onzichtbare' manier in hun informele netwerken actief waren. Daarmee lijkt zich ook hier weer een vorm van epistemische miskennis voor te doen: de focus op formele participatie drukt belangrijke vormen van sociale verbinding van laag opgeleiden uit beeld.

dit krachtenveld, en daarbij de identiteit en werkwijze van het sociaal werk als professie levend houden, is een enorme uitdaging voor sociaal werkers in het veld (Banks, 2013; Zacka, 2017). Onze derde programmaliijn beoogt sociaal werkers daarbij behulpzaam te zijn.

Door de opbouw van ons onderzoeksprogramma, met de nadruk op overleven en samen-leven, maken we daarbij wel een heldere keuze. Het zwaartepunt van de professie wordt door ons namelijk bij het alledaagse leven en samen-leven van mensen gelegd, waarbij we ons de vraag stellen hoe het sociaal werk een bijdrage kan leveren aan de leefbaarheid daarvan. Dat veronderstelt dat professionals zich niet laten leiden door grote idealen, maar door kleine praktijken. We kiezen voor de term professioneel actorschap voor deze programmaliijn, omdat juist vanwege het krachtenveld waarin sociaal werk opereert, de professie voortdurend onder invloed staat van verschillende discoursen. Deze kunnen met elkaar op gespannen voet staan, waarbij het – zo heb ik vandaag willen betogen – onmogelijk is om tot een cohesief, eensluidend discours omtrent goed leven en goed samenleven te komen (zie ook Zacka, 2017). Dat betekent dat sociaal werkers enerzijds praktisch actief zijn om in lokale praktijken te helpen het leven en samen-leven leefbaar te houden, maar dat ze anderzijds ook voortdurend in de samenleving ruimte moeten creëren voor deze bestaande praktijken en de wrijvingen daarin en daartussen. Professioneel actorschap heeft daarmee een duidelijke politieke dimensie en vraagt ruimte – in tijd en 'het hoofd' van sociaal werkers – voor kritische reflectie en het voeren van een publiek in plaats van een ondergronds debat om voldoende aandacht te geven aan signalen uit de praktijk, structurele vraagstukken, en mogelijke rol- en machtsconflicten (Hermans, 2014). Ook professioneel handelen kan daarbij soms als vorm van overleven gezien worden omdat we bij voorbaat weten dat we daarbij te maken krijgen met weerstand en wrijving. Het doel van deze onderzoekslijn is om in deze onvolmaakte dagelijkse praktijk met sociaal werkers en studenten te onderzoeken hoe sociaal werkers dit professionele actorschap in de praktijk op zich nemen, wat dit vraagt van sociaal werkers en de omgeving waarin zij opereren, en wat daarbij behulpzaam is. Een mooi voorbeeld hiervan is het onderzoek van Chantal van Lieshout en Michelle Heijnen-van der Tier (in druk) naar politiserend werken van opbouwwerkers: dat laat zien dat opbouwwerkers in contact staan met en ruimte geven aan diverse bevolkingsgroepen in buurten en wijken. Hun opvattingen en manieren van leven verschillen soms aanmerkelijk. De betreffende opbouwwerkers zijn echter niet de woordvoerder of vertegenwoordiger van de ene of de andere groep, of van een specifiek perspectief. In praktijk makelen en schakelen tussen al deze inwoners en dragen daarmee bij aan het samen-leven in de wijk.

Het professioneel actorschap staat echter ook centraal in de Werkplaats Sociaal Domein Zuyd, waar het lectoraat al sinds 2014 aan verbonden is en waar diverse Limburgse gemeenten ook actief in zijn. Beleidsmakers en sociaal werkers uit de regio, studenten, docenten en onderzoekers werken daarbinnen in zogenaamde leerateliers samen om rondom concrete lokale vraagstukken kennis te verzamelen, beroepsproducten te ontwikkelen, het professioneel handelen te verbeteren en om deze kennis regionaal en landelijk te delen.

Bij dit alles hebben we specifiek ook aandacht voor legitimeringsvraagstukken van het sociaal werk: vanuit democratisch oogpunt is het belangrijk dat sociaal werkers samen met managers en beleidsmakers van maatschappelijke organisaties, rekenschap kunnen afleggen over de legitimiteit van het sociaal werk. Ook daar staan lokale praktijken echter voorop: We willen ervoor waken dat legitimering gereduceerd wordt tot onderbouwing van effectiviteit en maatschappelijke impact, maar brengen graag de betekenis van sociaal werk in het dagelijks leven van mensen en de gemeenschappen waar zij deel van uitmaken in beeld.

Klein kijken

In de schets van de voorgaande programmalijnen zijn een aantal terugkerende elementen te vinden: aandacht voor het alledaags leven en samen-leven van mensen staat steeds weer voorop. Daarbij maken we de keuze om het perspectief in te nemen van diegenen die in die praktijken moeten leven en zich daar op geen enkele manier aan kunnen onttrekken. Dat alles heeft consequenties voor de stijl van onderzoek van het lectoraat, en deze fungeert daarom als onderligger voor de drie programmalijnen die ik hiervoor heb geschetst. Ik spreek hier overigens bewust over onderzoeksstijl, omdat onze manier van onderzoek doen zich niet zo zeer kenmerkt door de onderzoeksstrategieën die we gebruiken, of onze onderzoeksmethoden. Veeleer is er sprake van een specifieke basishouding die we als onderzoekers aan willen nemen.

Kenmerkend voor deze basishouding¹⁵ is allereerst een *decentrering* van de onderzoeker. Als onderzoekers willen we eerst en vooral zicht krijgen op het alledaagse leven en samenleven van burgers in wiens leven we ons mengen. Deze praktijken van over-leven en samen-leven zijn niet altijd goed zichtbaar. Vooral voor diegene die er niet in leeft, zoals een onderzoeker, blijven delen ervan al snel verborgen, of maakt het eigen vocabulaire de praktijk moeilijk doordringbaar. Dat vereist dus *nauwgezette en volhardende waarneming* van de onderzoeker, dicht op het veld waar het onderzoek verricht wordt. Als onderzoekers willen we niet op

¹⁵ De kenmerken die ik hier omschrijf heb ik ontleend aan een presentatie over onderzoek naar burning issues van Frans Vosman in het onderzoeksnetwerk Critical Ethics of Care op 18 mei 2016. Ik heb daar deels een eigen draai aan gegeven, en alle onvolkomenheden in mijn redenering zijn dus uiteraard geheel en al voor mijn rekening.

afstand blijven, maar juist 'dichtbij komen' om goed te kunnen zien wat er aan de hand is in lokale praktijken, om de juiste vragen te kunnen stellen. Het gaat daarbij niet alleen om een letterlijk dichtbij komen en onszelf in het veld begeven, maar ook om het conceptueel dichtbij komen door open te staan voor de eigen taal, begrippen en zelfopvattingen van de te onderzoeken praktijken.

Ten tweede vraagt dit om *bewegelijkheid*. De praktijken die we bestuderen zijn immers aan verandering onderhevig, bevatten interne spanningen en fricties of staan onderling met elkaar op gespannen voet. Om die praktijken ten volle te kunnen bestuderen moet de onderzoeker als het ware het ritme van de praktijk volgen en open staan voor wat – althans in de blik van de buitenstaander – onvolkomen lijkt of onverwacht is, maar ook van standpunt kunnen wisselen als dat een completer beeld oplevert. Dit vraagt dat onderzoekers positioneel, perspectivisch en perspectief wisselend kunnen acteren.

Er is ten derde ook *rijke taal en een brede kennisopvatting* nodig om ons veld te kunnen kennen en beschrijven. Doel van ons onderzoek is niet per definitie om praktijken letterlijk bloot te leggen, maar wel om de geleefde kennis van de spelers op het veld op te tekenen, met de wetenschap dat daarin altijd een deel van het veld onzichtbaar of onbegrepen blijft. Met geleefde kennis bedoel ik dat allerlei vormen van kennis, zoals objectieve, normatieve en subjectieve ervaringskennis aanwezig zijn in praktijken¹⁶ maar ook deel uitmaken van het functioneren van die praktijken. Wanneer wij als onderzoekers praktijken willen begrijpen, moeten we dus snappen welke objectieve, maar ook welke normatieve en subjectieve kennis in praktijken gerealiseerd wordt. Om een sterk vereenvoudigd voorbeeld te geven... Ik herinner me een documentaire van lang geleden over de Keileweg, de destijds beruchte Rotterdamse tippelzone. Het bleek vaak moeilijk om meiden daar weg te halen en permanent elders onderdak te bieden. De Keileweg, met al haar fysieke onveiligheid en dreiging, was namelijk vaak ook de enige plaats waar vrouwen het gevoel hadden zich onder gelijken te bevinden en waarmee ze zich op een wrange manier toch verbonden voelden. Alleen wonen, in een wijk temidden van 'gewone' mensen brengt – hoe moeilijk ook te begrijpen voor buitenstaanders – dan ook onveiligheid en gevoelens van verbrokkeling met zich mee. Dit weten en begrijpen, naast kennis over bijvoorbeeld feitelijke geweldsincidenten op de Keileweg, is relevant om dergelijke praktijken van uitbuiting te snappen en er helpend in te kunnen zijn. Dit soort kennis komt ook op tal van manieren tot uitdrukking: niet alleen in wat mensen zeggen, maar ook in wat zij doen en laten, in de wijze waarop ze interacteren en in de manier

¹⁶ Collega Alie Weerman heeft in haar proefschrift aan de hand van het denken van Merleau-Ponty veel duidelijker dan ik uitgelegd wat wordt bedoeld met 'geleefde kennis' (Weerman, 2016).

waarop hun dagelijks leven reilt en zeilt; soms wordt ze verbaal uitgedrukt, maar veel vaker gebeurt dat op niet-discursieve, niet-talige manieren¹⁷. Daarom hebben we die rijke taal en brede kennisopvatting nodig.

In deze stijl van onderzoek willen we ons programma ontwikkelen, onszelf erin bekwamen maar ook al doende daarmee bijdragen aan het onderzoekend vermogen van sociale professionals. Ons inziens is deze houding namelijk evengoed van belang voor de studenten en beroepskrachten waar we mee samen werken, en het onderzoekend vermogen dat zij nodig hebben. Daarin gaat het niet primair om het goed ten uitvoer kunnen brengen van de onderzoekscyclus ten behoeve van een kennisvraag. Waar het wel om gaat is dat we onze studenten goed leren waar te nemen, beweeglijk te zijn en zichzelf te decentreren, zodat zij hun professionele denken en handelen zoveel mogelijk op de praktijk af kunnen stemmen.

¹⁷ In dit verband ben ik erg geïnteresseerd in kunst als middel voor onderzoek omdat ik denk dat daarmee gemakkelijker andere kennisdimensies worden aangeboord (Van Heijst, De Vos, & Keinemans, 2019) en ik zou daar in het lectoraat graag mee experimenteren.

Dankwoord

Geachte lezers, ik verkeer in de gelukkige omstandigheid dat ik lector mag zijn van een lectoraat met een geschiedenis. Het lectoraat Sociale Integratie bestaat al geruime tijd en in de achterliggende jaren heeft mijn voorganger Nol Reverda een prachtig team samengesteld, met veel kennis en expertise, maar vooral ook met oog voor elkaar. Daar ben ik dankbaar voor.

Inmiddels werken we al ruim een jaar met elkaar samen en voel ik me helemaal ingebed in het lectoraat en de Academie Sociaal Werk. Anja, Chantal, Cindy, Goos, Irmgard, Maja, Maria-José, Marianne, Marijke, Martijn, Maurice, Michelle, Peggy, Samira: ik wil jullie bedanken voor de manier waarop jullie mij in het lectoraat hebben verwelkomd, maar ook voor het gezamenlijke nadenken waarmee we uiteindelijk tot dit onderzoeksprogramma zijn gekomen.

Iedere onderzoeksgroep heeft daarnaast ook onzichtbare kurken waar het programma op drijft, en in ons lectoraat is Susan Cergnul-Ploum een daarvan. Haar praktische en mentale ondersteuning is onmisbaar voor ons team. Ook Ruud Janssen en Tom Cauberg wil ik bedanken voor de manier waarop ze mij als lector ondersteunen in de organisatie van de onderzoeksgroep.

Niet alleen het lectoraatsteam heeft me hartelijk verwelkomd in het Zuiden, ook andere collega's deden dat. Ik dank het managementteam, de docenten en studenten van de opleiding sociale studies voor de leuke gesprekken en de inhoudelijke gedachtewisselingen die we in het achterliggende jaar hadden. Ze vormen een belangrijke voedingsbodem voor mijn denken, en ik hoop dat er nog vele mooie dialogen mogen volgen.

De collega lectoren, met name de collega's in het zorgdomein, dank ik voor de verbindingen die we in het achterliggende jaar al hebben mogen maken in onze onderzoeksprogramma's, en de reikende hand die zij daarbij meermaals uitstaken. Ik was in het achterliggende jaar nogal druk met mezelf, maar hoop dat ik de komende jaren ook het omgekeerde mag doen. Ruth Benschop wil ik in het bijzonder bedanken. We zien en spreken elkaar sporadisch, maar in die gesprek-

ken kwam ik een geestverwant tegen, en dat is meer dan welkom voor de – soms tegendraadse – vorm van onderzoek die we op de kaart willen zetten.

Het laatste woord van dank richt ik tot alle collega's en studenten met wie ik in achterliggende jaren heb samengewerkt, voor het meedenken en kritisch reflecteren op de sociale vraagstukken die ik al twintig jaar bestudeer. Het onderzoeksnetwerk Critical Ethics of Care, en dan met name Guus Timmerman en Andries Baart wil ik daarbij expliciet noemen. We trekken al sinds mijn promotiejaren met wisselende intensiteit met elkaar op, en jullie invloed op mijn werk is onuitwisbaar en onmiskenbaar. Ook aan de totstandkoming van deze rede hebben jullie, ieder op een eigen manier, een zeer welkome bijdrage geleverd. Datzelfde geldt voor Frans Vosman, die helaas in juni 2020 overleed, maar wiens werk een grote inspiratiebron is voor deze rede en ons onderzoeksprogramma. Aan al deze collega's: dank voor onze samenwerking, jullie bevologenheid en voor de niet aflatende inhoudelijke, maar vooral ook de affectieve betrokkenheid die daarin besloten ligt. Immers:

“To de-passion knowledge does not give us a more objective world; it just gives us a world 'without us' and therefore 'without them'”.

Ik heb gezegd.

Bibliografie

- Aedes. (2020, februari 3). *Achterstandswijken terug in Nederland*. Opgehaald van <https://www.aedes.nl/artikelen/klant-en-wonen/wijkaanpak-en-leefbaarheid/leefbaarheid/aedes-achterstandswijken-terug-in-nederland.html>
- Baart, A. (in press). Precariousness, precarity, precariat, precarization and social redundancy: a substantiated map for the ethics of care. In M. Hamington, & M. Flower (Eds.), *On precarity and the ethics of care*. University of Minnesota Press.
- Banks, S. (2013). Negotiating personal engagement and professional accountability: professional wisdom and ethics work. *European Journal of Social Work*, 16(5), 587-604.
- Bannink, D. (2019). *Besturen zonder wij. In een samenleving zonder wij*. Amsterdam: VU University Press.
- Bekker, S., & Van Deurzen, I. (2019). Photographs of young generations on the Dutch labour market. *International Labour Review*.
- Benschop, R. (2015). *De eland is een eigenwijs dier*. Maastricht: Zuyd Hogeschool.
- Berlant, L. (2007). Cruel optimism: On Marx, loss and the senses. *New Formations*, 33-51.
- Berlant, L. (2011). *Cruel optimism*. Durham and London: Duke University Press.
- Boone, K., Roets, G., & Roose, R. (2019). Sociaal werk en rechtvaardigheid: een zoektocht naar gelijkwaardigheid in participatieve praktijken. In K. Hermans, P. Raeymaeckers, R. Roose, & C. Vandekinderen, *Sociaal werk. Mensenrechten in praktijk* (pp. 102-111). Leuven: Lannoo Campus.
- Bosma, H. (2017). Onderbelichte thema's in het onderzoek naar sociaal-economische gezondheidsverschillen. *Tijdschrift voor gezondheidswetenschappen*, 95(4), 149-150.
- Bredewold, F., & Verplanke, L. (2018). Ik blijf een kwetsbaar mens met een kwetsbaar netwerk. In F. Bredewold, J. Duyvendak, T. Kampen, E. Tonkens, & L. Verplanke (Red.), *De verhuizing van de verzorgingsstaat. Hoe de overheid nabij komt*. (pp. 71-100). Uitgeverij Van Gennep.
- Bredewold, F., Duyvendak, J., Kampen, T., Tonkens, E., & Verplanke, L. (2018). *De verhuizing van de verzorgingsstaat. Hoe de overheid nabij komt*. Uitgeverij Van Gennep.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2018). *Armoede en Sociale Uitsluiting 2018*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2019, februari 14). *Aantal flexwerkers in 15 jaar met drie kwart gegroeid*. Opgeroepen op oktober 29, 2019, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/07/aantal-flexwerkers-in-15-jaar-met-drie-kwart-gegroeid>
- Duyvendak, J., & Rijkschroeff, R. (2004). De bronnen van het integratiebeleid. *Sociologische Gids*, 51(1).
- Duyvendak, J., Verplanke, L., & Lausberg, Y. (2018). Hoe huiselijk is de keukentafel? In F. Bredewold, J. Duyvendak, T. Kampen, E. Tonkens, & L. Verplanke (Red.), *De verhuizing van de verzorgingsstaat. Hoe de overheid nabij komt* (pp. 49-70). Uitgeverij van Gennep.
- Engbersen, G. (2009). *Fatale remedies. Over onbedoelde gevolgens van beleid en kennis*. Pallas Publications/ Amsterdam University Press.
- Engbersen, G., Bakker, W., & Hemerijck, A. (1994). Voorbij de nationale verzorgingsstaat. In G. Engbersen, W. Bakker, & A. Hemerijck, *Zorgen in het Europese huis. Verkenningen over de grenzen van nationale verzorgingsstaat* (pp. 9-20). Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G., Vrooman, J., & Snel, E. (2000). *Balans van het armoedebeleid. Vijfde jaarrapport Armoede en Sociale Uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gabriëls, R. (2018a). Geen verarming zonder verrijking. In R. Tinnevelt (Red.), *De verschillende gezichten van armoede* (pp. 106-130). Valkhof Pers.
- Gabriëls, R. (2018b). De politieke economie van schaamte en schuld. Over armoede in Nederland. In R. Gabriëls, S. Toenis, & T. Swierstra (Red.), *Het hart op de tong: Emoties in de politiek* (pp. 131-151). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gieryn, T. (2000). A Space for Place in Sociology. *Annual Review of Sociology*, 463-496.
- Heijnen-Van der Tier, M. (2019, december 9). *Actorschap*. Sittard: Interne notitie Lectoraat Sociale Integratie.
- Hermans, K. (2014). De signaalfunctie en structureel sociaal werk. *Journal of Social Intervention*, 23(3), 26-53.
- Hoff, S., & Vrooman, C. (2011). *Dimensies van Sociale Uitsluiting*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jaeggi, R. (2014). *Alienation [Org: Enfremdung, vertaald door Frederick Neuhauser and Alan E. Smith]*. New York Chichester, West Sussex: Columbia University Press.
- Jaeggi, R. (2015). Towards an Immanent Critique of Forms of Life. *Raisons Politiques*, 57(1). doi:10.3917/rai.057.0013

- Jaeggi, R. (2018). *Critique of Forms of Life* [Org: Kritik von Lebensformen. Vertaald door Ciaran Cronin]. Cambridge Massachusetts/London England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Jansen, M., & Kuppens, E. (2015). *Op zoek naar de Limburg-factor. Wat is er bekend over de gezondheidsachterstand van Limburg ten opzichte van de rest van Nederland, welke kennis ontbreekt nog en hoe komen we tot een trendbreuk?* Provincie Limburg/GGD Zuid Limburg.
- Keinemans, S. (2010). *Eervol jong moederschap. Een studie naar de leefwereld van adolescente moeders*. Delft: Eburon.
- Keinemans, S., Kanne, M., & Van Genugten, W. (2018). *Alles draait ineens om. Onderzoek naar de zorgvraag van (zeer) jonge moeders en de afstemming met het zorgaanbod*. Utrecht: Hogeschool Utrecht.
- Kwekkeboom, M. (2010). *De verantwoordelijkheid van de mensen zelf*. Amsterdam : Hogeschool van Amsterdam.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press. Oxford: Oxford University Press.
- Leidelmeijer, K., Van Iersel, J., & Frissen, J. (2018). *Veerkracht in het corporatiebezet. Kwetsbare groepen en leefbaarheid*. RIGO Research en Advies.
- Levitas, R. (1996). The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony. *Critical Social Policy*, 5-20.
- Lorey, I. (2016). *Het regeren van precairen. De staat van onzekerheid* [Original: Die Regierung der Prekaren]. Octavo publicaties.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2013). *Kamerbrief Agenda Integratie. ref 2013-000015514*. Opgeroepen op september 19, 2019, van www.archiefweb.eu
- Potting, M. (2016). *De nieuwe rol van informele zorg. Samenwerken in zorg verlenen*. Maastricht: Zuyd Hogeschool.
- Puig de la Bellacasa, M. (2017). *Matters of Care. Speculative Ethics in More Than Human Worlds*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Putters, K. (2019, oktober 4). De regionale verschillen nemen toe. Politiek Den Haag moet segregatie voorkomen. *Het Financieele Dagblad*.
- Rancière, J. (1999). *Disagreement. Politics and Philosophy*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Rancière, J. (2015). *De geëmancipeerde toeschouwer*. Amsterdam: Octavo.
- Reverda, N. (2005). *Social Work Research in a Comperative and European Context*. Maastricht: Hogeschool Zuyd.
- Ročak, M. (2020). *The Experience of Shrinkage. Exploring Social Capial in the context of Urban Shrinkage* [dissertatie]. Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen.
- Roose, R., Roets, G., & Bouverne-De Bie, M. (2012). Irony and Social Work: In Search of the Happy Sisyphus. *British Journal of Social Work*, 1592-1607.
- Rosa, H. (2016). *Leven in tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie* (Org: Alienation and Acceleration, vertaald door Huub Stegeman). Amsterdam: Boom.
- Schinkel, W. (2007). *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Een aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen: Klement.
- Sectoraal Adviescollege Hogere Sociale Studies. (2017). *Landelijk Opleidingsdocument Sociaal Werk*. Amsterdam: SWP.
- Sniekers, M. (2020). *Acknowledging agency of young mothers: Interplays of everyday practices, institutional structures and norms*. Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen.
- Sociaal Werk Versterkt. (2018). *Beroepscode voor de Sociaal Werker*.
- Stellinga, M. (2019, september 15). 'Je houdt net wel of net niet het hoofd boven water'. *NRC Weekend*, pp. 12-13.
- Tweede kamer. (sd). *Nota Sociale Vernieuwing, Vergaderjaar 1989-1990*.
- Van Echtelt, P., & Putnam, L. (2019, oktober 9). *Samenvatting: inclusieve arbeidsmarkt en duurzame inzetbaarheid*. Opgeroepen op oktober 30, 2019, van Arbeidsmarkt in kaart. Werkgevers - editie 2: <https://digitaal.scp.nl/arbeidsmarkt-in-kaart-werkgevers-editie-2/samenvatting-inclusieve-arbeidsmarkt-en-duurzame-inzetbaarheid/>
- Van Heerde, J. (2019, augustus 23). De economie floreert, maar het aantal daklozen was nog nooit zo hoog in Nederland. *Trouw*. Opgeroepen op oktober 15, 2019, van <https://www.trouw.nl/nieuws/de-economie-floreert-maar-het-aantal-daklozen-was-nog-nooit-zo-hoog-in-nederland-bo6aa213/>
- Van Heijst, P., De Vos, N., & Keinemans, S. (2019). *Arts-Based Research voor het sociaal domein. Op kunsten gebaseerd praktijkgericht onderzoek*. Bussum: Coutinho.
- Van Lieshout, C., & Heijnen-Van der Tier, M. (in druk). *Braaf op de barricades, de conflictloze weg. Een casestudie naar politiserend werken in het opbouwwerk*.
- Verharen, L. (2017). *Being there. Samen werken aan het versterken van sociale kwaliteit*. Arnhem: HAN University of Applied Sciences Press .
- Verkeningscommissie Hoger Sociaal Agogisch Onderwijs olv Hans Boutellier. (sd). *Meer van waarde. Kwaliteitsimpuls en ontwikkelrichting voor het hoger sociaal agogisch onderwijs*. Opgeroepen op september 19, 2019, van https://www.vereniginghogescholen.nl/system/knowledge_base/attachments/files/000/000/060/original/Rapport_Meer_van_waarde__verkeningscommissie_hso_def.pdf?1438679289
- Vosman, F. (2018). *Overleven als levensvorm. Zorgethiek als kritiek op het ideaal van een 'geslaagd leven'*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Vrooman, C., Josten, E., Hoff, S., Putman, L., & Wildeboer Schut, J. (2018). *Als werk weinig opbrengt. Werkende armen in vijf Europese landen en twintig Nederlandse gemeenten*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

- Washington, J., Paylor, I., & Harris, J. (2000). Poverty studies in Europe and the Evolution of the Concept of Social Exclusion. In J. Bradshaw, & R. Sainsbury (Eds.) *Researching Poverty* (hoofdstuk 12). Aldershot: Ashgate.
- Weerman, A. (2016). *Ervaringsdeskundige zorg- en dienstverleners. Stigma, verslaving en existentiële transformatie*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Westlund, A. (2009). Rethinking relational autonomy. *Hypatia*, 24(4), 26-49.
- Zacka, B. (2017). *When the state meets the street. Public Service and Moral Agency*. Cambridge, Massachusetts; London England: The Belknap Press of Harvard University Press.

[Video van de rede](#)

Zuyd Onderzoek

Postbus 550
6400 AN Heerlen
www.zuyd.nl
info@zuyd.nl

Colofon

Tekst Dr. Sabrina Keinemans
Uitgave Lectoraat Sociale Integratie
Eindredactie Monique Krastman-Jacobs
Vormgeving Lücker Design, Sittard
Druk OBT, Den Haag

2020 © Op deze uitgave is de licentie CC-BY-SA van toepassing.

